

А.В. БОЙКО (Запоріжжя)

НАПРЯМКИ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ ст.

Для Російської держави ХVІІІ століття одне з провідних місць у зовнішній політиці посідає східне питання. Головним завданням східної політики стає забезпечення виходу до Чорного моря та відкриття проток. За царювання Катерини ІІ її політика розробляє стрункий механізм досягнення бажаного. Механізм можна визначити двома напрямками: 1) формулювання проєктів і їх популяризація; 2) реалізація і захист своїх інтересів.

Перший напрямок у більшій мірі розрахований на демонстрацію сили і залякування сусідів та союзників фантастичними планами. Водночас він повинен був перевірити їхню реакцію на проголошені наміри для вироблення реального плану дій. Другий напрямок конкретизувався поступовим завоюванням територій, проголошенням досягнутого, відновленням справедливості та життєвим інтересом справедливої християнської держави і, як наслідок, декларуванням необхідності захисту інтересів за рахунок нових надбань.

У другій половині ХVІІІ століття в реалізації першого напрямку не останнє місце відводиться грецькому проєктові. Активізація процесу “збирання істинно російських земель” з турецьких володінь Чорноморського узбережжя викликала сильну протидію європейських держав¹. Тому Росія змушена була терміново розробляти систему забезпечення і підтримки своїх планів. Її противникам, на той час це Англія та Франція, а з 80-х років і Прусія, протиставляється військовий та політичний союз з Австрією. Навесні 1781 року укладається дивний за формою підписання союзний договір між Росією та Австрією, головна

стаття якого – взаємна допомога у війні з Туреччиною. Але з останньою Австрія на той час не тільки воювати, а й загострювати відношення не мала жодного бажання. Тоді Росія і запропонувала наскільки грандіозний, настільки і міфічний проект вигнання турків з Європи, визволення Константинополя з відновленням давньої грецької православної імперії, на чолі якої повинен стати онук російської імператриці Костянтин².

Страшний для всіх саме своєю міфічністю, для Росії він мав конкретне втілення в опануванні Чорним морем, протоками і навіть Балканами. Розрахунок, що про план заговорять, повністю виправдався. В Європі тільки й мови було, що про агресію, агресивність та диктат Росії. Росія досягла бажаного. На тлі неймовірного, а тому страшного для європейських держав грецького проекту, послідовне включення до російської імперії земель між Дніпром і Бугом, Бугом і Дністром, анексія Криму, приєднання Молдавії та Бессарабії уявляються меншим лихом. Але для Росії це було поступове здійснення розробленого О.Безбородьком, підтриманого Г.Потьомкіним і піднесеного Катериною II у ранг державної політики “грецького проекту”.

Залучені Росією землі слід було закріпити за собою не тільки дипломатичними засобами. Інтереси Російської держави вимагали перебування на цих землях армії та флоту. Для таких земель, щоб вони вирішували зовнішньополітичні завдання, була необхідна соціальна, політична та економічна державна стабільність. Але саме державної стабільності в регіоні і не було.

Існування Запорозької Січі з її державними рисами, певною автономією в економічних, політичних та духовних питаннях не знаходило собі місця в централізованій абсолютистській Російській Імперії. Тому, услід за ліквідацією гетьманства, у 1775 році було зруйновано Запорозьку Січ, а маніфестом скасовано саму назву запорозького козацтва.

Після зруйнування Січі уряду, здавалося б, більше вже ніщо не заважало перетворювати південний край у плацдарм для вирішення зовнішньополітичних інтересів Російської держави. Як наслідок, Південна Україна стає складовою частиною великої політики. Однак така “велика місія” регіону могла реалізуватися лише за умови економічної та соціальної державної підготовленості, що можна було здійснити через колонізацію Південної України.

Водночас по зруйнуванню Січі тільки невелика частина запорожців вирушила за Дунай. Переважна більшість козаків залишилася на території колишніх Вольностей. Вони продовжували сидіти зимівниками і, віддалені від державної адміністративної влади, зберігали всі традиції запорозького життя. Велика кількість зимівників, а за останніми підрахунками їх нараховувалося 5767³, розглядалася державою як потенційна небезпека. Для подібних хвилювань у державі було достатньо підстав.

Розпочатий, за пропозицією П.Текелія, опис конфіскованих запорозьких зимівників призводить до створення запорозьких роз’їздів

для їх охорони. Прислані для опису майна російські офіцери доносили генералу Якобію про ватаги запорожців по зимівниках. Офіцерам постійно здавалося, що козаки тільки й очікують слушного моменту для нападу на описові команди⁴. В цей час з'являється справа колишнього запорозького писаря Фридрика. Під час допиту він повідомив, що біля Барвінківської Стінки скупчуються козаки для походу на Текелія. До них іде величезна козацька армія на чолі з отаманом Метелкою, до якої приєдналися три тисячі калмиків та запорожці, які раніше втекли до Криму⁵. Подібні відомості поширювалися зимівниками. Згодом вони доповнювалися неймовірними фактами. За переказами, козацьке військо нараховувало понад шістьдесят тисяч чоловік, а "гармати в них були такі, що кожну тягнуть вісімдесят волів"⁶. Але чутки так і залишилися чутками. Всі, хто проходив за справою Фридрика, були покарані. Після того, як козаків прогнали крізь 1000 шпіцрутенів, їх було відправлено на будівництво Нової Дніпровської лінії. Заслуговує на увагу той факт, що зразу ж після справи Фридрика, за наказом Г.Потьомкіна було складено іменний список запорозької старшини, які за наданими їм атестатами та жалуваними медалями визнавалися вірними урядові⁷.

Однак навіть і після цього чутки продовжували поширюватися. З'явилися перші пісні про зруйнування Січі⁸. Текелій 30 жовтня 1775 року доповідав Г.Потьомкіну про складену козаком Карнаухом-Нестеренком "злу пісню"⁹.

Після зруйнування Січі зимівники стають осередком козацьких змагань і основою збереження традиційного укладу Запорозьких Вольностей. Тому саме з боку зимівників вбачалася урядом небезпека¹⁰. Як наслідок, перед урядом постає завдання вироблення політики ставлення до зимівників. Держава чудово розуміла, що репресивні заходи проти величезної кількості зимівників, розкиданих по землях Вольностей, не принесуть бажаних результатів. Навпаки, виникне реальна загроза активного протесту. Тому головним уряд вбачав здійснення контролю за зимівчанами. Останнє можливо зробити двома засобами. Перший – залучити запорожців-зимівчан на державну службу через військові поселення існуючих пікінерських полків; другий – доручити нагляд за зимівчанами новим власникам запорозьких земель. Уряд використовує обидва засоби.

Вже 18 червня 1775 року Г.Потьомкін віддав наказ Текелію про перепис населення Запорожжя. Цей захід, проведений з фіскальною метою, повинен був визначити кількість бажаючих переселитися до слобод, створених на запорозьких землях Дніпровської провінції. Передбачалося призначити місця, "на яких слід завести слободи, доглядаючи при тому, щоб дрібних і скрізь розпорошених селищ засновувати не дозволяти"¹¹. Місця для слобод рекомендувалося обирати в безпечних місцевостях та біля великих шляхів "для зручного ними керівництва"¹². Крім того, уряд бажав бачити слободи пунктами військових постів з забезпеченням армії підводами.

Про добровільний перехід зимівчан до слобод не могло бути й мови. Тому Г.Потьомкін застосовує силові важелі. Він наказав приписати усіх колишніх запорожців до розташованих у Новоросійській та Азовській губерніях пікінерських полків. 29 серпня 1775 року Текелій уже радиться з Г.Потьомкіним з приводу приписання запорозьких поселян до пікінерських полків¹³.

У вирішенні поставленого завдання уряд зіткнувся із суттєвими труднощами. Щоб переселити запорожців до Дніпровської провінції потрібно було наперед переселити в інші місця пікінерів. Але раніше поселені пікінерські полки вже мали своє господарство. Козаки полків обзавелися будівлями, землею, худобою, а тому переселятися на інші землі не дуже бажали. Через те, що переважну більшість пікінерів становило місцеве населення, пов'язане традицією з регіоном, то будь-яке переселення було просто неможливим. Майже піврічні урядові змагання не мали наслідків. Усі накази залишалися на папері¹⁴.

Наслідком подібних урядових невдач стало рішення Г.Потьомкіна про реорганізацію пікінерських полків. 31 жовтня 1776 року він подав на затвердження Катерині II доповідь про заснування поселених полків у Новоросійській та Азовській губерніях. Доповідь була розглянута Катериною II і набула чинності закону¹⁵. У документі визначаються причини подібної реорганізації. Однією з перших причин проголошено необхідність, по скасуванню Запорозької Січі, заповнити відсутність прикордонних військ. Заново створені пікінерські полки на запорозьких землях повинні були разом з військами Української дивізії “при будь-якому нападі на кордон дати необхідну відсіч, утримати на деякий час наступ ворога”¹⁶. Друга з названих причин більш прагматична. Після зруйнування Січі “потрібно цих козаків зайняти за схильністю їхньою службою”. Г.Потьомкін хитрував. Його мало турбували, принаймні в той час, схильності колишніх запорожців. Головне – не залишити без контролю та нагляду потенційно небезпечних для уряду запорожців.

Згідно з прийнятим узаконенням замість існуючих 4 гусарських поселених полків, Сербського та Волоського полків, 2 ескадронів Грузинського, 3 ескадронів Угорського та 2 ескадронів Московського легіонів створювалися 9 гусарських та 6 пікінерських полків. Пікінерські полки склалися з 4 раніше існувавших, а саме – Дніпровського, Єлизаветградського, Луганського та Катеринославського, і 2 заново створених з колишніх запорожців – Полтавського і Херсонського¹⁷.

Полки передбачалося утримувати на жалуванні з повним забезпеченням мундиром та амуніцією. Загальна кількість людей у полках гусарських повинна була становити 5400 чоловік, у пікінерів – 10404 чоловіки. Комплектування проводилося з населення Південної України, приписаного до створених державних військових селищ. Термін служби в полках встановлювався 15 років, після чого козаки-пікінери звільнялися й поверталися до домівок. На військових поселенців

накладався земельний податок. Остаточні штати пікінерських полків було конфірмовані Катериною II у 1777 році.

Після розгляду імператрицею доповіді Потьомкіна розпочалася активна діяльність Азовського та Новоросійського губернаторів по втіленню розпорядження в життя. Головним напрямком стало “створення” державних військових слобод. Уже восени 1776 року В.Чертков здійснив огляд старовинних запорозьких маєтностей, земель та урочищ¹⁸. Дані Феодосія Макар'євського дають можливість реконструювати фундаторський маршрут В.Черткова.

Спочатку він оглянув зимівники вздовж Самари. Із старовинного зимівника Семена Коваля, який припав до вподоби губернатору, створили державну слободу Вербки [989. С.39]. З оглянутих кількох сот зимівників на Самарі призначили державні військові слободи Димитрівку, Матвіївку та інші. Фундаторська діяльність В.Черткова продовжувалася на річці Вовчій. Прибувши в урочище Великий Яр, він знайшов величезний зимівник військового старшини І.Чигиринця. Зимівник був заснований І.Чигиринцем у 1772 році, коли він запросив до себе родичів з-під Чигирини. Після 1775 року до зимівника прийшли запорожці і зимівник перетворився на досить велике господарство. Вражений багатою місцевістю, В.Чертков наказав Волководському земському комісару відмежувати землю для слободи. На честь Івана Чигиринця наказав назвати Іванівкою, а його самого призначити осадчим, тобто людиною, на яку було покладено адміністративні обов'язки щодо заселення та устрою слободи¹⁹. Подібне повторилося з Великою Михайлівкою, яка завдяки зимівникам також перетворилася у військову слободу²⁰. З часом, зимівники козаків Олексія Петренка, Андрія Салогуба, Олександра Шпака, що теж розташувалися на річці Вовчій, стали черговими військовими слободами Олексіївкою, Андріївкою та Олександрівкою. За визначеною схемою виникли й інші військові слободи на річках Вовчій, Кам'янці та Торцю.

Подібна діяльність була характерна й М.Муромцеву. Нічого принципово нового, в порівнянні з Азовською губернією, запроваджено не було. Запорозькі зимівники набували статусу військових слобод. Але в Новоросійській губернії цей процес мав свої особливості.

Суттєві відмінності маємо в контингенті осадчих. У Новоросійській губернії осадчими ставали офіцери колишніх гусарських полків, що було природним. Згідно з положенням плану 1764 року про роздачу земель з'являлася унікальна можливість з мінімальними затратами водночас одержати землю, гроші та ще й чин. Єдиною проблемою було отримати дозвіл на заселення державної слободи. Сам же процес заснування займав досить мало часу.

У той же час, на противагу Азовській, у Новоросійській губернії справи з надання запорозьким зимівникам статусу слобод просувалися повільно. У 1781 році Г.Потьомкін був змушений послати ордер М.Язкову, що замінив М.Муромцева на посаді губернатора, яким

оголошував догану за те, що до цього часу Херсонський пікінерський полк з колишніх запорожців не був створений, а запорозькі селища не переведені до стану військових слобод. Наказувалося прискорити комплектування Херсонського пікінерського полку²¹.

Водночас з реалізацією державного контролю над зимівниками відбувається й інший процес. Він характеризується широкомасштабною роздачею земель поміщикам. У кордонах приватних земель знаходилися й запорозькі зимівники, які в переважній більшості ставали основою поміщицьких селищ²².

Як правило, поміщик, діставши землю в ранг і проголосивши про заснування селища на місці зимівника, поспішав призначити осадчим найавторитетнішого старого козака запорожця й надавати пільгові роки. Оскільки землеробство ще не стало головуючим фактором, а скотарство не вимагало великої кількості робочих рук, то навіть після закінчення пільгових років повинності залишалися мінімальними. На відміну від військових слобод, де поселяни платили державі поземельний податок, козаки, опинившись на поміщицькій землі, такий податок сплачували поміщику. А через те, що термін пільгових років у поміщицьких селах був значно більший ніж у державних, то зимівчани, як правило, залишалися на своїх місцях, перетворюючись в особисто вільних поміщицьких підданих. Тим більше, що в 70-х роках влада перешкождала кріпосницьким зазіханням поміщиків щодо колишніх запорожців. Маємо 25 скарг колишніх запорожців і 31 рішення губернських правлінь, за якими на поміщиків накладалися стягнення, а козакам та посполитим поверталось їхнє майно²³. Урядом декларувалося невключення належної до зимівників землі у поміщицький план, навіть якщо зимівник знаходився в межах поміщицького наділу і займав найкращі землі.

Але з 1779 року ситуація різко змінилася. Зовнішньо-політичне становище Російської держави сприяло укріпленню позицій у Південній Україні. Миритися з існуванням непідконтрольних і певною мірою автономних зимівників держава вже не бажала. Влада рішуче розпочала боротьбу з запорозькими зимівниками.

Офіційною причиною такого наступу визначалася непотрібність зимівчан для суспільства, їх небажання “гуртового життя” й ухилення від одруження. Але головною причиною ставала для уряду непокора та “норовистість” розкиданих по зимівниках запорожців. Тому вже навесні 1779 року Новоросійський губернатор М.Язиков наказав сповістити всіх зимівчан, старшин і козаків про обов’язкове переселення з зимівників у міста та слободи²⁴. Для дієвості такого наказу були запроваджені урядом відповідні дії. Переселенцям надавалися пільги. Козакам дозволялося зберегти свої зимівники як хутори для утримання худоби за умови, що в містах або слободах ними буде побудований згідно з планом будинок. На два роки вони звільнялися від утримання пошт, державних і військових нарядів, всіх податків, “якщо тільки переселяться власними будинками з теперішнього житла в міста або державні слободи”²⁵. Тим,

хто переходив із зимівника, надавався білет на отримання з казенних лісів необхідного матеріалу для будівництва. Крім того, в слободах пропонувалося зводити церкви. Навпаки, усі, хто не бажав переходити, обкладалися в повній мірі податками. На них покладалося утримання пошт та військових команд. Останнє особливо наголошувалося урядом, адже влада одержувала величезну кількість скарг від зимівчан на військові команди. Такі команди конфісковували волів, хури, хліб, реманент. Уряд був дуже "занепокоєний" неможливістю захистити зимівчан від команд через їхню "розпорошеність" і віддаленість. Тому суворий нагляд за переселенням покладался на земських комісарів "з особливою суворістю". Однак виконання наказу затягувалося. У березні 1780 року І.Синельников рапортував губернатору Язикову про небажання запорожців переселятися. У кращому випадку зимівчани брали білет на ліс, говорили, що переселяються, і продовжували жити в зимівниках. Тому уряд застосував каральні заходи. Зимівчан почали зганяти з зимівників. Подорожуючий у той час півднем академік В.Зуев був свідком такого переселення²⁶. Не залишалися осторонь і поміщики. Вони поспішили записати мешкаючих на їх землях запорожців під час чергової ревізії 1782 року за своїми селищами.

На середину 80-х років XVIII століття зимівники запорожців перетворилися на слобідські хутори. З браком земель і поширенням кругової відповідальності за сплату поземельного, слобідські громади розпочинають змагання за ліквідацію хуторів. Подібне відбувається і в поміщицьких селищах. Як наслідок, величезна кількість хуторів-зимівників зникає. Фактично, знищенням запорозьких зимівників, уряд сам перетворював Південну Україну в "дике поле", щоб потім витратити величезні кошти для його заселення.

Важливою складовою запорозької спадщини південного краю після 1775 року залишалася церква. Церква Запорозьких Вольностей являла собою інституцію, яка повинна була закріплювати і освячувати традиційний уклад життя запорозького козацтва. За існування Запорожжя намагання уряду підпорядкувати його церковний устрій уніфікованій одержавленій церковній системі не мали успіху. Сам факт існування Запорожжя перешкоджав державним намірам. Тому уряд змушений був миритися з вільним тлумаченням релігійних книг, спрощенням церковних обрядів, виникненням своєрідного культу зброї, специфічним відношенням до релігійних споруд і духовенства. Водночас церква освячувала або навіть була примушена освячувати існуючу на Запорожжі традицію. Саме тому вона навіть при своєму небажанні ставала носієм такої традиції. Подібна ситуація не могла задовольняти державу. В її розумінні церква повинна була освячувати і закріплювати саме державний устрій. Тому природним, з точки зору державного інтересу, уявляється створення єпархії одразу з скасуванням Січі.

Вже 9 березня 1775 року Синоду було передано підписаний Катериною II указ про створення в Новоросійській та Азовській губерніях

Слов'янської та Херсонської єпархії. Вже самою назвою нова єпархія повинна була закріплювати “поширення кордонів держави”. При цьому подібне “поширення” представлялося “поновленням” у минулому втрачених надбань.

Призначений архієреєм Євгеній Булгаріс одразу розпочав устрій своєї єпархії за усталеною традицією Російської Імперії. З'явилася Слов'янська духовна консисторія, яка тимчасово розміщувалася в Полтаві²⁷. Разом з губернськими канцеляріями було розроблено розподіл повітів на протопопії, який затверджено Синодом. Вже на кінець 1775 року в Новоросійській губернії почали діяти шість протопопій.

В Азовській губернії цей процес дещо затягнувся. Лише в 1777 році було остаточно визначено розподіл губернії на 5 протопопій. Привертає до себе увагу принцип, за яким відбиралися керівники протопопій. Цікаво, що подібний “принцип” був надісланий не з Синоду, а з Новоросійської губернської канцелярії. За промеморією канцелярії “наперед в ті правління призначати присутніми де є з монастирських настоятелів, або ієромонахів, або із білого духовенства”²⁸. В той же час було наказано усіх духовних осіб колишньої Покровської Січі перевести до Самарського монастиря.

Уряд розумів, що подібні кардинальні зміни можуть викликати небажану реакцію мешканців колишніх Запорозьких Вольностей. Саме тому уряд у цей час змушений погодитись з частковим збереженням попереднього устрою. Призначивши протопопів до Полтавської, Кременчуцької, Єлизаветградської, Кобилякської протопопій, уряд “до обрання протопопа” в Слав'янське правління підпорядкував включені до неї “запорозькі” повіти (Саксаганський, Інгульський та Новопавлівський) Старо-Кодацькому наміснику Григорію Порохні. Створення Катеринославського намісництва і в зв'язку з цим реорганізація Слав'янської єпархії в Катеринославську і Херсонеса Таврійського поклато край подібним відступленням, а згодом і Самарський монастир перетворено на архієрейський будинок.

Після зруйнування Запорозької Січі виключна прихильність козаків до віри і православної церкви почала використовуватися державою в своїх інтересах. Для залучення до новостворених слобод козаків-зимівчан влада широко пропагувала заснування у них церков. При цьому наголошувалося на тому, що переселення до слобод надавало можливість зимівчанам здійснювати церковні таїнства. Застосований урядом фактор відігравав значну роль у переселенні зимівчан до міст і слобод. Тим паче, що подібні заяви підтверджувалися конкретними діями уряду. Спрощувався механізм отримання дозволу для заведення церков. Усіх власників землі зобов'язували виділяти найкращі 120 десятин для церковнослужителів. Однак подібні зобов'язання були зайвими. Поміщики були більш ніж зацікавлені в будівництві церков і відкритті приходу в своєму селі. Адже наявність церкви – це не тільки можливість виконання церковних обрядів. Це також свідчення добробуту й сили

самого поміщика. Тому поміщики й клопотали перед консисторією про будівництво церкви, а перед межовими експедиціями – про відмежування потрібної для цього землі.

Однак переселившись, козаки починали відчувати суттєві відзнаки державної церкви. Створені на Південній Україні єпархіальні структури не допускали жодних відхилень від установлених канонів. Держава, в свою чергу, сприяла намаганням церкви. Згідно з встановленням сільського устрою Катеринославського намісництва виборні посадові особи повинні постійно наглядати за “відвідуванням недільних, панських та урочистих днів на службі Божій”, “виконання постів та сповіді”. Особливо наголошувалось контролювати знання й виконання “догматів православної віри”²⁹.

Подібні дії призводили до неприйняття колишнім запорозьким населенням офіційної державної церкви, що проявилось появою на початку 90-х років XVIII століття духовного християнства – “духоборів”.

Заарештовані й кинуті до в’язниці “духобори” представили Катеринославському губернаторові В.Каховському свою сповідь³⁰. Заслугове на увагу проголошена причина неприйняття офіційної церкви. На думку авторів сповіді, те, що повинно знаходитися усередині людини, у дусі і вірі, перейшло у зовнішню формулу: в писаніє і обряд. П.Мілюков вбачав у катеринославських духоборах дуже багато спільного з думками Г.Сковороди. Він навіть приходив до висновку, що “тотожність цього документа з теоріями Г.Сковороди не викликає сумніву”³¹.

Важливе місце в процесі колонізації південного краю відводилося містам. Саме міста повинні були відігравати не тільки адміністративну, але, що головне, роль господарського генератора південного краю. Установлення економічного статусу і добробуту міст Південної України йшло через боротьбу і суперечності. Слабка інфраструктура, відсутність традиції, віддаленість від торговельних шляхів стояли на перешкоді урядовим намаганням зробити міста не тільки адміністративними, але й економічними центрами.

Але уряд не мав часу, щоб створювати природним шляхом економічну інфраструктуру, зате мав силу і бажання. Тому уряд діяв так, як це було прийнято в цей період. Для Катеринослава – розганяють ярмарки в Кодакі, щоб перенести їх до нового губернського міста. Для Олександрівська – перенесення митниці і карантину з Білозірки до Олександрівської фортеці. Це змінювало товаропотоки. З часом створювалася нова традиція направленості і проходження товарів. Так, в опису ярмарок 1782 року вже само собою, як і повинно було бути, констатується, що товари на ярмарку в Городище поступають з “Азовської губернії через Олександрівську фортецю, а Новоросійської через Кременчук і Переволочну з Кримського півострова сіль та риба”³². Зауважимо, що не через Білозірку, не через Микитин перевіз, а через Олександрівську фортецю.

З 70-х років XVIII століття поміщицька колонізація Південної України стала вагомим фактором внутрішнього розвитку регіону.

Роздачі земель повинні були закріпити рішучість держави в затвердженні за собою великих територій. В залюдненні земель уряд покладався на приватну ініціативу. Отримавши землю, поміщик мусив за свій коштів заселити її. Заселення ділянки стає однією з умов переходу виділеної землі у власність. Але переважна більшість поміщиків не мала можливості заселити землю через переведення селян з інших своїх маєтків. Більшість з них просто не мали таких маєтків і уряд це знав. Було необхідне державне вирішення цього питання. Основний напрямок розв'язання проблеми намітився ще в “плані” 1764 року. Бажаючих переселитися до Новоросійської губернії пропонується шукати за кордоном. При цьому поняття “за кордоном”, ототожнюється для уряду переважно з Правобережною Україною, яка на той час перебувала в складі Польщі. Саме там необхідно було вербувати “поляків” (українське селянство), іноземців, колишніх російських підданих (втікачів) на “поселення” в Новоросійську губернію³³. Всі завербовані “в інших державах” вважалися вільними людьми. Вони могли самостійно обирати як місце проживання, так і рід занять. Уряд свідомо заплющував очі на те, що “вільні” люди на Правобережній Україні були поміщицькими селянами, що колишні російські піддані – це переважно втікачі від поміщиків. У намаганні сприяти скорішому залюдненню всіх виділених і розданих земель уряд визнавав переселенців з-за кордону вільними людьми. Щоб не залишалось ніяких сумнівів, впродовж 1766-1781 рр. приймаються 4 укази, за яким усі вихідці з Польщі визнаються вільними людьми, яким надається право “жити у кого захочуть, або на поселення йти”. При цьому заборонялося робити переселенцям будь-які “допити”, навіть якщо вони не мали жодних документів³⁴.

Подібна законодавча основа сприяла поширенню традиційного уявлення про Південь України як про вільний козацький регіон. Водночас вона була основою появи такої категорії населення, як “поміщицькі піддані”. В останній чверті XVIII століття ця категорія стає домінуючою серед населення поміщицьких маєтків. Разом з цим, в описах поміщицьких маєтків відокремлюються поміщицькі піддані від кріпосних поміщицьких селян. Для описів стає усталеною формула “селяни та піддані на ріллі”. За чисельністю поміщицькі піддані становили 94% населення поміщицьких маєтків. Тільки за описом 1787 року маємо 156318 селян поміщицьких селян. З них безпосередньо кріпосні становили 5655, а поміщицькі піддані – 150608 осіб³⁵. Логіка історичного розвитку Південної України вказує на провідне значення цієї категорії населення у створенні специфіки регіону.

Формування категорії поміщицьких підданих має свої особливості. Джерела надають нам можливість реконструювати основні напрямки утворення цієї категорії селянства. Перший – це вербоване населення Правобережної України. Воно складалося переважно з поміщицьких селян і втікачів з Росії. Можливість стати вільним, підтвердження цієї можливості законодавчими актами державного рівня визначили масштаби процесу переселення з Правобережної України.

Втечі безпосередньо до Південної України визначили другий напрямок утворення категорії поміщицьких підданих. Поміщики південного краю відправляють підмовників до Київської губернії. Пропонувалися пільгові роки, декларувалися обмеження оброку та панщини, наголошувалося на забезпеченні землею, надавалися гарантії стосовно неповернення до колишніх господарів. Після 1783 року, часу юридичного закріпачення селян Лівобережної України, втечі стають масовими. Київське дворянство у розпачі. Воно надсилає Катерині II прохання вжити термінові заходи для припинення втеч. Катеринославська губернія з її поміщиками-передержцями уявляється найбільшим злом.

Нарешті, третій напрямок – це колишнє населення Запорозьких вольностей, а саме – козаки і посполиті зимівників та хуторів, які після зруйнування Січі раптово опинилися на поміщицьких землях. Не бажаючи кидати своє господарство і підпадаючи під умовляння поміщиків, вони укладали угоду із власником про подальше користування землею на основі сплати оброку або відробок.

Врешті-решт, незважаючи на засоби, за якими селяни опинилися в регіоні, всі вони вважалися вільними людьми. Надавши “вільним” переселенцям законодавче оформлену можливість самостійно визначати свою подальшу долю, уряд надалі вже не втручався в справу оформлення юридичного статусу переселенців.

При тому, що всі поміщицькі піддані залишалися юридично вільними і могли в будь-який час, особливо по незакінчені пільгових років, піти від поміщика, існувала певна залежність від володаря земельної ділянки. Вона визначалася сплатою поміщиком поземельного за всю виділену землю. З моменту закінчення пільгових років, що надавалися державою для заселення землі, поміщик мусив сплачувати поземельне. Фактично, уряд цікавився станом заселення поміщицьких земель лише тому, що від кількості поселенців залежала спроможність землевласника сплачувати податки. При наявності недоїмки уряд стягував її не з поселенців-підданих, а з власника маєтку. Тому піддані втрачали безпосередній зв'язок з державою з фіскальних питань. З цього часу посередником між державою і поселенцем з фіскальних питань ставав поміщик. Він сплачував поземельне державі, а піддані за користування його землею зобов'язувалися нести зумовлені в угоді повинності. Саме існуючим ланцюжком: держава - поміщик - підданий – визначалася певна залежність підданого від власника землі. Зрозуміло, що під час дії пільгових років, фіскальної залежності підданого не існувало. В будь-який час він міг залишити господаря. Але по закінченні пільгових років для переходу в інше місце підданий мусив сплатити поземельне. До розрахунків з поміщиками вони становили єдине ціле з маєтком У той же час не зафіксовано жодного випадку продажу підданих вроздріб як кріпаків³⁶.

При всіх цих обставинах поселяни більш воліли оселитися в поміщицьких маєтках, ніж в державних слободах. При існуючій ситуації

на Півдні України це зрозуміло. Підданих, “навербованих” в Польщі, втікачів з Лівобережної України та інших регіонів російської імперії не могли захистити від колишніх власників ні наглядчач, ні отаман, або староста, тим паче сільська громада. Таке було під силу лише дворянам-поміщикам, які або самі служили, або через родичів могли впливати на вирішення справ у повітових або губернських правліннях. Крім того, саме через посаду поміщика, поселенці були захищені від свавілля військових команд, постійних постойів і реквізицій. Це стосувалося і нескінченних земських повинностей по перевезенню вантажів, ремонтуванню шляхів, мостів і перевозів. Тому, в переважній більшості, поселенці погоджувалися на певну залежність від поміщика і добровільно ставали поміщицькими підданими³⁷. При цьому вони завжди пам’ятали про свій статус вільних людей і при нагоді нагадували про це поміщику. Та й поміщик ніколи не ототожнював їх з кріпаками і не поспішав навантажувати на них будь-які додаткові повинності. Адже додатковий тягар, або, не дай Бог, якась образа з боку поміщика, могли закінчитися самовільним переходом у підданство до іншого – впливовішого поміщика. В цьому випадку постраждалому не можна було розраховувати не тільки на компенсацію за несплачені податки, а й на відшкодування моральних збитків за “зажиле” селянином.

Намагання поміщиків створити прецедент юридичної залежності підданих через запис їх в ревізькі сказки 1783 та 1795 року не дали очікуваних наслідків. Навіть відомий акт 1796 року про заборону переходів на півдні України не вирішив повністю цієї проблеми. Традиція Запоріжжя, традиція переходів поміщицьких підданих, які називали і вважали себе вільними людьми, була дуже сильною. Навпаки, указ 1796 року, який юридично закріпив підданих, що були записані по ревізії 1795 року за поміщиками, посилив змагання за отримання свободи. Особливо такі змагання посилилися з публікацією закону “про вільних хліборобів”, коли розпорядженням уряду за 1803 рік дозволялося відшукувати селянам “незаконно втрачену свободу”. Як наслідок - ціла злива позовів до земських і губернських судів від підданих, і не тільки від них, про надання свободи. Врешті-решт, масштаби змагань поміщицьких підданих були настільки великими, що налякали урядовців всіх рангів. 3 березня 1808 року з’являється іменний указ військовому губернаторові Рішельє, яким наказано в наступному році припинити прийом прохань від поміщицьких підданих з приводу шукання свободи³⁸.

Використання відставних солдатів у державній колонізації Російської Імперії було традиційне для XVIII століття. Для солдат безстрокової служби це було ще одним видом відставки, а для держави – можливість вирішення проблеми колонізації окраїн.

Питання про поселення відставних солдатів по новій Дніпровській лінії постає в 1779 році. Раніше воно просто не могло виникнути. 21 березня 1779 року Росія і Туреччина підписала Айналі-Кавакську конвенцію. Загроза війни відійшла на другий план. Війська можна було відвести від кордонів. Саме в цей час за наказом Катерини II до військ

Південного краю і було направлено генерал-поручика Апухтіна для проведення генеральної відставки. Зацікавлений в якнайшвидшій колонізації регіону, Г.Потьомкін прийняв рішення про поселення відставних солдатів в Азовській і Новоросійській губерніях. До вирішення цього питання залучаються Азовський і Новоросійський губернатори. Азовський губернатор В.Чертков запропонував оселити відставних по Дніпровській лінії. На цей час доля Микитинської, Григорівської, Олексіївської та Захар'ївської фортець фактично була вирішеною. Подальше будівництво в Микитинській і Захар'ївській фортецях було припинено. Будівництво Григорівської та Олексіївської не починалося. Однак було підготовлено матеріали, а в Микитинській та Захар'ївській фортецях побудовано приміщення для гарнізонів. Тому Г.Потьомкін і погодився з пропозицією В.Черткова стосовно започаткування при фортецях укріплених селищ по 200 дворів у кожному для поселення відставних солдатів: тимчасовим розміщенням солдат-поселенців при фортецях. Водночас Новоросійському губернатору М.Язикову було віддане розпорядження стосовно устрою відставних солдатів. Згідно з існуючими правилами солдатам надавалася земля³⁹. З моменту відведення землі вони вважалися державними поселянами і на них поширювалися всі положення щодо роздачі земель в Новоросійській губернії. На будівництво будинків і обзаведення господарством наказувалося виділити 20 тисяч карбованців з губернської суми. М.Язикову пропонувалося заохочувати нежонатих солдатів до одруження. Стосовно жонатих губернаторові наказувалося прикласти особливі зусилля для привезення жінок і дітей до місць нового проживання чоловіків⁴⁰. Для цього жонаті відставні солдати були відряджені для розшуку своїх жінок і дітей. Разом з тим, Новоросійський губернатор М.Язиков безпосередньо оглянув відставних солдатів, які призначалися на поселення. Враження було жахливе. Велика кількість звільнених Апухтіним були дряхлі, старі люди. Багато хто втратили в битвах руку або ногу. За рапортом М. Язикова з 9768 звільнених 105 взагалі були нездатні доглядати самих себе. За відсутністю місць у лікарні за розпорядженням губернатора відставні каліки залишені на утримання мешканців Єлизаветградської провінції. Поселені на деякий час по фортецях Дніпровської лінії відставні солдати згодом, разом з колишніми запорожцями, що сиділи зимівниками біля фортець, утворили слободи Павловку (Комишуваху), Жеребець та Кінську (Кінські Роздори). В цей же час у регіоні виникають солдатські слободи Константинівська та Павловська. За ревізією 1782 року в регіоні нараховувалося 1810 душ відставних солдатів⁴¹. У 1787 році їхня кількість зменшується і дорівнює 1612 ревізьких душ. На кінець XVIII століття чисельність відставних солдатів постійно зменшується. З початком 90-х років до солдатських слобод внаслідок колонізації переселяються українські козаки з Полтавської і Чернігівської губерній. В шосту ревізію частка відставних солдатів стає більш ніж незначною, хоча вони зберігають своє окреме становище за рахунок звільнення від податків.

На початок ХІХ століття поселені відставні солдати вже стають категорією історичною. Павловський військовий указ 1797 року такої категорії відставних солдатів уже не знає.

По скасуванню Запорозької Січі на півдні України зберігалася попередня традиція поземельних відносин. Вона вимагала від уряду винахідливості, компетентності й можливості йти на компроміси. З поширенням на регіон плану поземельного устрою 1764 року уряд зрозумів, що збереження старих відносин не відповідало державним інтересам. Земля, як основний фактор Південної України, очікуваних прибутків не давала. Наглядачі державних селищ не мали інструментарію, щоб примусити населення платити податки за всю відведену землю. Наглядач не мав змоги перевірити обсяги користування землею кожного члена громади. Він не міг впливати на громаду в прийнятті рішень. У рідких випадках стосунки між наглядачем і громадою були достатньо дружніми. Призначені з офіцерів, наглядачі більше піклувалися про задоволення своїх потреб. При нагоді, наглядачі сприяли захопленню громадської землі поміщиками і офіцерами⁴². Це призводило до конфліктів, що породжували багаторічну бюрократичну тяганину.

Подібне представництво державної влади на місцях зовсім не задовольняло уряд. Він змушений був шукати інших засобів врядування в населених пунктах Південної України. Однак шукати особливо було і нічого. Існування в центральних регіонах Росії інституту общини повністю задовольняло інтереси держави. На кінець ХVІІІ століття община фактично стала частиною державної системи, перетворившись у важливий фактор її фінансового добробуту.

Докладніший розгляд общини другої половини ХVІІІ століття дозволяє визначити її функції, принципи існування і прийняття рішень, а також складові елементи. Провідні функції: 1) адміністративна, 2) фіскальна, 3) судова, 4) поземельна. Принципи на засадах яких можливе функціонування общини, полягають в одностайності прийняття рішень через зібрання всіх її членів або виборних з обов'язковою круговою порукою. Основними складовими елементами общини є визначена земля, зібрання селян, апарат виборних та з'їжджа хата.

Зрозуміло, що такий вивіреним одержавлений інститут різко контрастував з тим порядком, який почав укладатися на Південній Україні після скасування Запорозької Січі. Для його запровадження не було жодної підстави. Громадський порядок Запорозьких Вольностей разом з традицією побутових і поземельних відносин переселенців Правобережної та Лівобережної України мав мало спільного з російською общиною. Але державі з її непереборним потягом до уніфікації на півдні України була потрібна община. Вся остання чверть ХVІІІ століття для південного краю позначена урядовими змаганнями по запровадженню в казенних селищах вивіреного одержавленого устрою.

Згідно з "Планом" 1764 року основною одиницею стає земельна ділянка. Така ділянка надавалася кожному переселенцю при умові, що

вона ніколи не повинна ділитися, а назавжди залишатися у “своїй пропорції”⁴³. Фактична заборона переділів землі унеможлиблювала запровадження общинного устрою, і навпаки, повністю співпадала з традиційним поземельним устроєм населення Правобережної України і запорозьких підданих. Не випадковим також є наголошення на тому, що державні поселяни платять з землі, а не подушне. Явний урядовий компроміс. На той час в Російській Імперії подушне – це ознака належності до найнижчої “підлюї” категорії населення, тоді як поземельне піднімає людину на більш високий щабель. Достатньо згадати, що і російське дворянство сплачувало саме поземельне. Це також повинно було приваблювати переселенців. Можна говорити, що уряд гарантував збереження традиційного укладу. Фактом підтвердження таких гарантій повинно було стати і виключення поселян з підпорядкування військовим ротним командирам зі створенням особливих відділів по земських справах при канцелярії Новоросійської губернії.

Саме на такій основі відбуваються переселення і після зруйнування Запорозької Січі. А тому про впровадження державного общинного устрою урядовцям говорити ще було рано. В українських селах Південної України діє традиційний устрій. В основі селянського устрою стоїть громада, в якій кожен зважає на неї доти, доки вона відповідає його інтересам. Наявність достатньої кількості землі при її юридичному закріпленні за поселянином робила останнього незалежним від громади.

Поширення поземельного податку створювало ситуацію, при якій поселянин, не бажаючи брати ділянку землі, міг взагалі нічого не платити. Відсутність поземельної і фіскальної залежності між членами громади робила досить проблематичним реалізацію державних постанов. Та й сам уряд мав мало надії на те, що громада зможе прийняти необхідне урядові рішення. Сама структура громади не сприяла цьому. Майже щотижневі обов’язкові для російської общини зібрання на Південній Україні відбувалися лише за умови зацікавленості всіх її членів. Але навіть при повній зацікавленості предметом зібрання, незадоволення викликав сам факт необхідності зібрання.

Та навіть при зібранні громади ніхто не міг дати гарантію, що вона прийме саме те рішення, яке від неї очікують. Але більш за все дратувала урядовців відсутність дійових засобів впливу на громаду. Виборні органи в особі отамана і писаря були уособленням громадської традиції і саме тому не були пов’язані з урядовими колами. Такі органи обмежувалися переважно внутрішніми проблемами.

Поселенці не мали великої потреби в самій громаді. Прибувши до Південної України, вони вже з самого факту прибуття ставали юридично вільним населенням. На оселення при слободі згоди громади не було потрібно. Дозвіл давав земський комісар. Йому поселенці і були підпорядковані⁴⁴. Відсутність подушного тягла і кругової поруки призводила до того, що в будь-який момент поселенець міг перейти на інше місце. Громада в це не втручалася. Матеріально їй було байдуже, а

моральний фактор був на боці прийнявшого рішення переселенця. Тому останній, якщо він це хотів зробити офіційно, щоб отримати документ на землю, звертався безпосередньо до Губернської канцелярії⁴⁵. При таких обставинах сподівання відшукати механізм впливу на громаду були марними.

Уряд шукає виходу з такого становища. З 1777 року помічаємо намагання посадових осіб вирішувати питання не з усією громадою, а з окремими її представниками, з так званими “кращими старожилами, обивателями”⁴⁶. Однак дуже часто рішення таких виборних опротестовувалися членами громади і не виконувалися. Крім того, зібрання виборних являли собою громаду в мініатюрі, а тому дуже часто, посилаючись на неписьменність і нерозуміння справи, зібрання відмовлялося підписувати будь-які папери.

У подібній ситуації уряд міг розраховувати лише на наглядачів. Останні були складовою частиною губернського адміністративного апарату. Призначалися наглядачі з нижніх офіцерських чинів у кожен державну слободу. Наглядачі селищ були підпорядковані наглядачам округів, на які у поземельному відношенні ділився повіт. Наглядач округи був звітний перед земським комісаром. Саме на наглядача селищ як на офіцера і було покладено виконання урядових рішень.

Обов'язки наглядачів державних слобід чітко простежуються за спірними питаннями між поміщиками і слобідчанами. Серед них провідне місце посідали: а) представництво перед повітовим і губернським начальством інтересів поселенців; б) захист від утисків і скривджень з боку військових і цивільних чиновників та поміщиків; в) нагляд за порядком, запобігання втеч та поширення антидержавних чуток і розмов; г) з'ясування внутрішніх суперечок; д) закріплення своїм підписом рішення громади. Призначення наглядачем офіцера мало для держави на той час певний сенс. Це спроба знайти компроміс у процесі колонізації Південної України.

Наглядачі повинні були постійно слідкувати за цілісністю відведеної державній слободі землі. Однак наглядачі в переважній більшості самі були поміщиками, а нагода пожитися за рахунок слобідської землі припадала чудова. Останньому сприяла і система влаштування державних слобід.

Таким чином, адміністративний устрій новостворених державних слобід Південної України уявляється складеним із двох слабо пов'язаних між собою елементів. З одного боку маємо громаду з її певною аморфністю і направленістю на внутрішнє життя поселенців, з іншого – наглядач як представник державної влади. Оскільки український селянин звик до думки, що від державної влади нічого доброго очікувати не доводиться, то інститут наглядачів являв собою стороннє тіло в системі самоуправління державної слободи. Розумів це і уряд. Подальші зміни устрою тому свідчення.

В той же час зміни селянського устрою не були раптовими. Народні переписи за четвертою і п'ятою ревізією, укази 1784 року про поширення на Південну Україну положення про губернії 1775 року, впровадження

селянського устрою в Катеринославській губернії у 1787 році і, нарешті, заборона переходів селян у Південному краї у 1796 році фактично закріпили підготовлений урядом стан речей, який докорінним чином відрізнявся від устрою першого десятиліття.

На кінець 70-х років за активною працею губернських межових усі колишні запорозькі землі, не говорячи вже про землі Новоросійської губернії, були розподілені на ділянки під заселення державних слобід і роздачі поміщикам. Фактично процес роздачі запорозьких земель закінчився на кінець 70-х - початок 80-х років, після чого розпочинається їхній перерозподіл.

Нестачу землі на колишніх запорозьких землях було помічено ще в 70-х роках XVIII століття. Уряд додатково відводить землю, але надає її тільки під сплату поземельних. Це суттєво змінило становище громади. Вона змушена брати на себе обов'язок сплачувати податки. Члени громади пов'язуються тягловою розкладкою.

З нестачею землі посилюється регламентаційна функція громади. Традиційний устрій зіштовхується через малоземелля з інтересами громади. Розпочинається наступ громади на хутірське господарство, що виникає на правах займища в межах відведеної під слободу землі. Хуторяни апелюють до губернського начальства з проханням юридично оформити володіння хуторами через надання білетів і межових планів. Фактично вони просять захисту від громади. Хуторяни бажають закріпити незалежність від громади в поземельних справах. Зрозуміло, що уряд, якому прийшлося б мати справу не з однією громадою, а з величезною масою хуторян на подібне піти не міг. Він декларує право займанщикам володіти своїми хуторами але без "затвердження назавжди" і при умові, що "іншим мешканцям не буде утиску". Фактично уряд приймає бік громади, що є логічним. Посилення залежності громади від держави сприяє зростанню контролю і регламентації селянського устрою.

Однак уряд бажав упорядкувати селянський устрій у вже заселених слободах, а не сприяти збереженню небажаних для держави відносин. Тому наступними постановами уряд створює напруження в громаді, готуючи тим самим ґрунт до корінної зміни селянського врядування. Поява посади директора економії, на якого покладался нагляд за "державним" майном, вимагала відповідного механізму.

У грудні 1787 року, тобто тоді, коли для більшості заведених державних слобід закінчувалася десятирічна пільга, з'являється "Установлення сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва селищах, директору домоводства підпорядкованих"⁴⁷. В історичній літературі цьому факту приділено невинувато мало уваги. І це при тому, що значення "Установлення" для всієї подальшої історії Південної України важко переоцінити. Більш ніж на століття цей документ визначив селянський устрій всього краю.

"Установлення" складається з преамбули, восьми відділів (відділ 1 – Положення кількості сільських старшин, старост, виборних і зборщиків;

відділ 2 – Про вибори сільських старост, старшин, виборних і зборщиків; відділ 3 – Про посаду сільського старшини; відділ 4 – Про посаду сільського старости; відділ 5 – Про посаду сільських виборних; відділ 6 – Про посаду зборщика; відділ 7 – Про посади взагалі; відділ 8 – Про рекрутський набір), тексту присяги для всіх виборних і додатків, які складаються з формулярів необхідної документації і відомості про кількість населення по державних селищах Південної України з показанням відповідної кількості виборних для кожного населеного пункту.

Неважко знайти спільне з структурою російської тяглової поземельної общини і зокрема Шереметьєвської вотчинною общиною⁴⁸. Уряд не приховує, що в основі установалення покладено Економічне настановлення 1771 року і Плакат про подушний збір 1724 року. Кожен відділ “Установалення” списаний із відповідних пунктів цих документів. Однак розроблені в регіонах з традиційним російським устроєм відділи у своїй основі мають закладений традиційний устрій російської поземельної общини. Тому селянський устрій Південної України впроваджується за російською традицією, в основі якої лежить община. Саме тому “Установалення” має майже всі елементи такої общини з чітко визначеним адміністративним апаратом, зібранням селян, круговою порукою та з’їжджою хатою.

Нагляд за населенням особливо турбував уряд. Мережа караулів, з представників громади, на думку урядовців, повинна була унеможливити появу в краї неконтрольованого пересування населення. Для посилення дієвості такого механізму і гарантії виконання розпорядження запроваджувалася кругова відповідальність як всієї громади, так і виборних осіб. За приховування втікачів з кожної ревізької душі громади почали стягувати штраф у розмірі 10 копійок, а з старости, соцьких, десяцьких – по 5 карбованців. Фактично, це було спробою на державному рівні заборонити традицію вільних переходів на Південній Україні. Виконання такої заборони було знов-таки покладено на громаду та виборних.

Для недопущення втеч з самого селища створювався розгалужений механізм, який ґрунтувався на круговій залежності поселян. На кожні десять дворів призначався десяцький. Над десятьма десятками дворів наставлявся соцький для нагляду за десяцькими. Кожен десяцький повинен наглядати за підпорядкованими йому селянами на предмет підготовки до втечі. Щоб десяцькі і соцькі не посилялися на незнання про готування втікачів, наводився перелік прикмет, які свідчать про підготовку до втечі. Такі прикмети обов’язково повинні були фіксуватися і доповідатися начальству.

Поселянин, що підпадав під прикмети, віддавався на поруки своїм сусідам за підпискою. В разі виявлення прикмет подальшої підготовки до втечі, поселянин здавався в рекрути. При цьому старості ставилось в обов’язок “наставляти селян слідкувати за своїми сусідами. У випадку втечі, сусіди повинні були сплачувати за втікача усі податки”⁴⁹. На цьому, за думкою уряду, повинно замкнутися коло, унеможливаючи появу незафіксованого населення Південної України.

Встановлена указом 1783 року тяглова функція сільської громади отримує свій адміністративний апарат у посадах виборного і збирача. Обов'язок виборного за визначенням “Установлення” фактично один: опираючись на свої знання селянських господарств, скласти розкладку податків. Для контролю такого суб'єктивного дійства, як розкладка податків, обов'язкова присутність старости. Для більшої об'єктивності виборні обираються з трьох соціальних прошарків поселян: заможних, середнього статку і бідних. Складені розкладочні списки подаються обраним збирачам, які безпосередньо приймають від селян державні податки і по закінченні сплати передають гроші у казначейство.

“Установлення” визначає і адміністративний центр сільської громади. Ним стає так звана “збірна хата”. Саме тут відбувається зібрання громади, проходить засідання адміністративних органів.

Таким чином, “Установлення” започатковує всі складові елементи общинного устрою. Маємо в наявності традиційний для общини адміністративний апарат в особі сільського старшини, старости виборного і збирачів. Запроваджується кругова порука з найважливіших для держави складових громадського життя. Втрати селян за традицією компенсуються самостійною розкладкою податків між членами громади, що знов-таки за традицією повинно було зберігати в очах поселян ілюзію піклування держави про їхній добробут. Нарешті, організація “збірної хати”, куди поселяни повинні були все принести, все здати, а адміністративний апарат все зібране передати державі. Не декларується “Установленням” тільки одне – земельні перерозподіли, що також зрозуміло. На той час, при наявності вільних державних земель, потенціал яких після приєднання у 1783 році Криму значно розширився, хоч і ускладнена, але зберігалася можливість офіційного переходу на вільні землі. Як наслідок, необхідність перерозподілу землі не набула ще гостроти для громади. Переділи з'являються трохи пізніше, коли вичерпується весь внутрішній потенціал для залучення земель.

Не слід вважати, що з уведенням “Установлення” починає панувати державна традиція. З цього часу маємо загострення боротьби між державним та традиційним устроєм. Поселенський традиціоналізм у змаганні по збереженню побутового укладу активно шукає виходу. В той же час загальноросійське законодавство зробило ще один крок у підпорядкуванні державних селян.

Уряд ставить волосну адміністрацію над громадою. Підпорядкування індивідуального інтересу рішенням громади при умові повного контролю над волосною сільською адміністрацією і було метою наказу Павла І. Це давало можливість централізованій державі впроваджувати політику уніфікації не дуже зважаючи на специфіку регіонів. А в основі уніфікації покладено рішучий наступ на традиції побутового устрою із збереженням якого і пов'язують поселяни свій добробут.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. Південна Україна стає важливим фактором зовнішньополітичних змагань Російської Імперії.

Однак така “велика місія” південного краю могла реалізуватися лише за умови економічної та соціальної державної підготовленості, які можна було здійснити лише через колонізацію Південної України. Колонізація регіону повинна була, через руйнування існуючої адміністрації, господарської та культурної традицій, підготувати ґрунт для державного освоєння Південної України. В процесі колонізації основним завданням постає встановлення контролю за колишніми запорожцями та населенням південного краю. Для його реалізації: а) козаків виселили із зимівників до слобод; б) ввели кругову відповідальність в селищах південного краю через запровадження общинного устрою; в) заборонили вільні переходи і перетворили юридично вільних поміщицьких підданих у кріпаків.

У подальшому функцію контролю за населенням покладено на державну церкву, що викликало протидію з боку населення, і на міста, які штучно перетворювали на економічні центри.

¹ *Золотарев В.А., Межевич М.Н., Скородумов Д.Е.* Во славу Отечества Российского (развитие военной мысли и военного искусства в России во второй половине XVIII в.). – М., 1984. – С.15.

² Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785-1789). – СПб.: В типографии В.Н.Майкова, 1865. – С.114; *Гаврюшкин А.В.* Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII века. – М.: Международные отношения, 1989. – С. 170.

³ *Бойко А.В.* Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С.10-12.

⁴ *Полонська-Василенко Н.* Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціально-економічної історії України. – Київ, 1932. – Т.1. – С.190.

⁵ РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 81-а. – Арк. 271.

⁶ Там само. – Арк.270-282.

⁷ *Полонська-Василенко Н.* Майно запорізької старшини... – С.284-286.

⁸ РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 79. – Арк. 86.

⁹ Там само. – Арк.386.

¹⁰ *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. – Одесса, 1836. Часть I. – С.5-6.

¹¹ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774-1788 гг. – СПб., 1893. – Т.1. – С.37.

¹² РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 72. – Арк.138.

¹³ РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 79. – Арк.259-259 зв.

¹⁴ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774-1788 гг. – СПб., 1893. – Т.1. – С.78.

¹⁵ Там само. – С.96-99.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Феодосий Макарьевский.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. – Вып. II. – С.256-257.

¹⁹ Там само. – С.280-290.

²⁰ Там само. – С.288-290.

- ²¹ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таварического... – С.113-114.
- ²² ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.8.
- ²³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.8-9; – Ф.14. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3; Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений // ЛЕУАК, 1913. – Вып.9. – С.168-215.
- ²⁴ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя: РВП “Видавець”, 1995. – С.20.
- ²⁵ Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений... – С.38.
- ²⁶ Зуев В. Путешественные записки от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг. – СПб., 1787. – С.236.
- ²⁷ Феодосий Макарьевский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии... – С.17-21.
- ²⁸ Яворницький Д.І. До історії Степової України. – Дніпропетровське: Друкарня пам’яті “Перекопу”, 1929. – С.87.
- ²⁹ ПСЗР. 1784 – 1788 гг. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXII. – С.897.
- ³⁰ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України. V – 1621-1622.
- ³¹ Милуков П. Очерки по истории русской культуры. В 3-х томах. – М.: Культура, 1994. – Т.2. – С.120.
- ³² ІР НБУ ім. В.Вернадського НАН України. – Ф.V.410; РДАДА. – Ф.397. – Оп.1. – Спр.370-6. – Арк.142 зв.
- ³³ ПСЗР. – СПб., 1830. – Т.XVI. – С.668.
- ³⁴ РДІА. – Ф.1584. – Оп.4. – Спр.1590. – Арк.35зв.
- ³⁵ РДВІА. – Ф.ВУА. – Оп.1. – Спр.18725. – Арк.85.
- ³⁶ Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1. Аграрні відносини. – Запоріжжя: РА “Тандем у”, 1997. – С.71-89.
- ³⁷ ДАЗО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3-17.
- ³⁸ Пичета В. Несколько слов о состоянии архива Екатеринославского нижнего земского суда // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Выпуск 1. – С.55-59.
- ³⁹ Бойко А.В. Відставні солдати на півдні України останньої чверті XVIII століття // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Випуск 4. – Запоріжжя, 1998. – С.10.
- ⁴⁰ Там само. – С.11.
- ⁴¹ Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. – М., 1902. – Т.2. – Ч.2. – С.75.
- ⁴² ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.25-25зв.; – Спр.28. – Арк.3-7.
- ⁴³ ПСЗР. – СПб., 1830. – Т. XVI. – С.663-664.
- ⁴⁴ Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина, 1884. – Т.8. – С.116.
- ⁴⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.13.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.16
- ⁴⁷ ПСЗР. – СПб., 1830. – Т.XXII. – С.974-1008.
- ⁴⁸ Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1. Аграрні відносини. – Запоріжжя: РА “Тандем у”, 1997. – С.73-74.
- ⁴⁹ ПСЗР. – СПб., 1830. – Т.XXII. – С. 982.